

О. І. Іліаді
(Київ)

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИЙ АНТРОПОНІМІКОН БАЛКАН У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

У статті на підставі вилучених з історичної літератури фіксацій (візантійських, латинських, венеціанських) слов'янських особових назв доби Середньовіччя здійснюється фрагментарна (ряду одиниць) реконструкція антропонімікону праслов'янських діалектів Балкан.

До найбільш ранніх належать згадки слов'янських антропонімів авторами візантійських документів. Найцікавіше, що «особові імена слов'янського походження з'являються у Візантійській Імперії, і причому у вищих верствах її населення, ще з початку V-го століття»¹. Причина цього — просування слов'ян у привілейовані суспільні групи, для чого потрібно було, як мінімум, декілька поколінь тісної греко-слов'янської взаємодії. Це передбачає змішані шлюби (звідси сім'ї, в яких діти отримували слов'янські імена), службу слов'ян у візантійській армії з можливістю призначення на керівні (військові чи адміністративні) посади і перспективою збагачення (відтак просування слов'ян у вищі класи місцевого суспільства).

Отже, це досить тривалий процес, і тому в ситуації, змальованій авторами документів V ст. н. е., слід вбачати не початок інфільтрації, а етап затухання однієї з перших слов'янських етнічних хвиль на Балканському Півострові, зокрема в Греції (те, про що Костянтин Багрянородний писав: «Слов'янізувалась і варваризувалась вся країна!»², стосується пізнішої хвилі). Значить, і розпочалась вона щонайменше на початку IV ст. н. е. Саме так, оскільки по-іншому напевно чи можна пояснити (особливо, якщо сприйняти тезу про проникнення слов'ян у цей ареал тільки в кінці V ст.) ситуацію такого швидкого зрощування слов'янського етносу з місцевим, котра, зрозуміло, не могла скластися за одне покоління.

'Αναγύστος, 469 р. н. е. — ім'я головнокомандувача візантійськими військами у Фракії (аналогічне ім'я згадується у пам'ятках IV ст.)³. Пор. ще географічну назву *zupania Onagoste*, V ст. н. е. — одна із жуп далматинських слов'ян (нині Никшич у Герцеговині на Чорногорському кордоні)⁴. Йдеться про псл. **Ono-gostъ* (відповідно, топонім **Onogosta Zupa*), тобто антропонім із першою частиною

**опо-* (займенник (> прислівник), частка): схв. (XIV ст.) *опо*, слвн. *опо*, болг. діал. *оно*, чes. *опо*, слвц. діал. *опо̇*, пол. діал. *опо*, д.-рус. *оно* 'ось, он' та ін. (ESSJ 2, 522–523). Друга частина типологічно об'єднує його з похідними на зразок **Malo-gostъ* (> **Malogost-jъ* > пол. *Małogoszcz* — місцевість у Келецькій губ. Царства Польського; Головацький 189) ~ **malo*, **malъ(jъ)*; **Često-gostъ* (> **Čestogost-itji* > чes. *Castohostizii* (*Castohostice*), 1598 р. — топонім; Borbon 88, 153) ~ **često*, **čestъ(jъ)*; **Koje-gostъ* (> **Kojegost-ja Vьsъ* > ст.-рос. *Кое-гоща* — ойконім; АММЦ 604) ~ **kojiti* (praes. **kojo*) та ін.

Стосовно вживання в іменах цієї категорії займенника (> прислівника) у функції початкового елемента пор.: **Tu-žirъ* (> **Tužir-jъ* > укр. **Тужирь* > сучасне *Тужир*, -а — гелонім у Чорнобильському р-ні Київськ. обл.; варіант *Тужер* (1986 р. — СМГУ 298), певно, вторинний і відбиває обниження *и* > *е* в ненаголошеній позиції), **Tu-mirъ* (> **Tumir-jъ* > укр. **Тумирь* > *Тумир* — ойконім)⁵, в яких перший компонент **Tu-* за походженням займенник.

Balsa, 1362 р. — назва роду, що господарював у Північній Албанії і володів Зетою та Примор'ям (*maritima Sclavoniae*). У тексті документа «quod *Balsa* petebat illa loca»⁶. Зважаючи на тривалу взаємодію слов'ян і албанців у межах досить компактного ареалу (у добу Середньовіччя албанський етнос займав лише невелику частину території сучасної Албанії), що спричинилося до різноманітних запозичень, назва може прочитуватися наступним чином.

1) Як рефлекс псл. **Bolsa* < **bolsa* (консервація дometатезного слов'ян. *toit* в умовах чужорідного мовлення, яке передавало псл. *o* як коротке *a*) ~ і.-є. **b(h)el-* 'здуватися; щось опукле'. Пор. варіант **Bolsъ* (> ст.-рос. **Болосъ* > *Болосово* — ойконім; НПК 106), а також антропоніми з іншим вокалізмом **Belsъ* (> слвц. **Blesov(o)* — топонім > **blesovce* — катойконім > *Blesovce* — ойконім; Petrov 50), зі ступенем редукції **Bъlsъ* (> рос. *Болс* > *Болсово* (*Балсово*) — ойконім у колишній Санкт-Петербурзькій губ.; Vasmer RGN I, 255). Пор. ще похідні **Bъls-опъ* (: укр. **Бовсон* — особове ім'я > *Бовсонове* — озеро; СМГУ 227), **Bъls-ипъ* (: д.-рус. *Болсѣнъ* > *Бо[л]сѣново*, 1456 р. — ойконім; рос. *Балсуново*, укр. *Болсуны* (*Балсуны*) — ойконіми у колишніх Тверській та Чернігівській губ.; Vasmer RGN I, 255)⁷.

2) Як адаптацію псл. **Bol'*-ъsi 'більший' (: ст.-сл. *вольши*, рос. *большій* 'старший за віком' та ін.; ЭССЯ 2, 193). Пор. антропонімізацію форми жіночого роду в ст.-пол. *Bolsza* (*Bolscha*), 1393 р. (SSNO I/2, 213). У цьому випадку кореневе *a* так само передає адаптацію в албанському мовленні слов'ян. *o*⁸.

Bardifachiemiri, XIV ст. (Албанія) — особове ім'я⁹, що слід розглядати як помилковий запис двох антропонімів у вигляді одного, тобто **Bordъ Račemirъ*. Йдеться про випадок фіксації поспіль прізвиська (**Bordъ*) і власне імені, даного при народженні (**Račemirъ*). Перше — збережене в албаномовному середовищі дOMETATEЗНЕ псл. **bordъ* — коротка форма прикметника (~ **borda* 'щось опукле; борода, підборіддя'; див. ЭССЯ 2, 197). Друге — композит **Rače-mirъ* із першим компонентом **rače* (< **rakje*; пор. ст.-сл. *паче*, д.-рус. *паче*) — компаратив щодо **rakъ* (: болг. *пак*, схв. *pāk* 'адже, але, знову', в.-луж., н.-луж. *rāk* 'але, знову', укр. *пак* 'все-таки'; див. Фасмер III, 188, 223). Пор. паралелі у ст.-пол. *Paczslawski*, *Rac(s)lawski*, 1471 р., *Rakoslawa* (*Racoslawa*), 1382 р. (SSNO IV/1, 176, 178) < **Račeslavъ* — ойконім < **Rače-slavъ*, **Rako-slava*.

Bolesta — слов'янське особове ім'я, відзначене у венеціанських документах X ст.¹⁰ (матеріалу такого роду достатньо, оскільки Венеція мала свій торгівельний і політичний інтерес у Дубровнику, хорватському Примор'ї, із мешканцями яких підписувались угоди, а значить, у грамотах італійських купців відбита певна кількість слов'янських антропонімів), що прочитується як континуант псл. **Bol'-esta* (пор. ст.-пол. *Bolesta* — антропонім; SSNO I/2, 211) ~ **bol'-estъ* (: болг. *болест* 'хвороба', ст.-чес. *bolest* 'біль' та ін.; ЭССЯ 2, 186). Пор. ще *б*-основу — **Bol'estъ* (: ст.-пол. *Michael Bolest*, 1400 р. — SSNO I/2, 211).

Bruda, X ст. — слов'янське ім'я (у документах Венеції)¹¹ відбиває псл. **Bruda* — граматичний варіант до **brudъ* (: чес. *brud* 'бруд', ст.-укр. *брудъ* 'т. с.', рос. діал. *бруд* 'бруд, муть' — ЭССЯ 3, 44). Пор. ст.-пол. *Martinus Brud*, 1466 р., *Conrado Brudo*, 1335 р. — особові імена (SSNO I/2, 256).

Carcianus Ludic, X ст. — слов'янське особове ім'я у венеціанських грамотах¹² — континуант псл. **L'ud-itjъ* ~ **l'udъ* / **l'udъ* / **l'uda* / **l'udo* 'людина; народ' (детальніше щодо останніх див. ЭССЯ 15, 194–200).

Colman, X ст. — слов'янське особове ім'я (грамоти Венеції)¹³, що, з нашої точки зору, варто розглядати як репрезентант псл. **Kъlm-anъ* (пор. болг. *Кълманъ* — антропонім; Венелин 345, н.-луж. *Kulman*, д.-рус. *Колманъ* — антропоніми)¹⁴.

Cresamustlo XII ст. — антропонім, що зустрічається в одній із латиномовних пам'яток¹⁵, відтворює псл. **Čerso-myslъ* (початкове лат. *C-* передає схв. *Č-*, а *u* — слов'ян. *y* за браком відповідних графем у латинському алфавіті, оскільки латина не має таких фонем) із пізньою *t*-епентезою. Перший компонент назви — основа, варіантна

(за типом детермінатива (-s-/-b-) і кількістю кореневого вокалізму) щодо *Сърb- у складі *Сърbo-*myslъ* (: блр. Чарбамысли — ойконім) ~ і.-є. *(s)ker- 'гнути, крутити; щось нерівне', 'різати'¹⁶.

Melicz, X ст. — слов'янська особова назва (відзначена у венеціанських архівах)¹⁷, котра репрезентує пропущене в реєстрі ЕССЯ псл. **mel-icъ* (< **mel-ikъ*) — алодериват до **mel-ica* (: ст.-чес. *melice* 'жінка, що меле', рос. діал. *мелица* 'хто меле ручним жорном'), **mel-ьсь* (: д.-рус. *мелець* 'той, хто меле ручним жорном') (ЕССЯ 18, 82–83, 93).

Melliglava — антропонім (фіксується в одній із середньовічних пам'яток, знайдених в р-ні узбережжя Адриатики в Албанії)¹⁸. Рефлекс псл. **Meli-golva* ~ реконструйованим в ЕССЯ **meli-golva* (: чес. діал. *melihuba* 'пустомолот, базікало', словц. стар. *melihuba* 'базікало' — ЕССЯ 18, 83).

Назва укріплення (фортеці?) в Дарданії VI ст. — **Μιλλάρεκα**, відзначена у Прокопія¹⁹, може бути кваліфікована як наслідок еліпсису означуваного слова у складі первісного псл. **Milorēka* (або **Miloreka*) *gordъ* чи **Milorēka* (або **Miloreka*) *zemja / mēsto*. Таким чином, компонент **Milorēka / *Miloreka* — форма родового відмінка (засіб вираження відношення належності) антропоніма **Milo-rēkъ / *Milo-rekъ*, наскільки нам відомо, ніде більше не відзначеного. Цей парах — поєднання основ ад'єктива **milъjъ* 'милий, хороший, приємний' і **rēk- / *rek-* ~ **rēcъ* (: ст.-сл. *рѣчь*) 'мовлення, слово', **rek'і*, **rekъ* (: ст.-сл. *рѣци, рѣжъ* 'сказати'). Тобто первісно **milorēkъ* (чи **milorekъ*) було одним із членів синонімічного ряду: **krasъno-rēc-ivъjъ* (: рос. *красноречивый*), **krasъno-bajъ* (: рос. *краснобай* 'той, хто добре розповідає, говорить') ~ **bajati / bajiti*, **krasъno-slovъ* (: словн. стар. *krasnoslovъc* 'хто гарно розповідає', рос. діал. *краснослов* 'людина, що гарно, добре говорить' — ЕССЯ 12, 108), **libo-tъlv-ьсь* (: чес. *libotluves* 'хто гарно, добре говорить' — Jungmann II, 317; із регулярною в західнослов'янському ареалі зміною закритого *и* з м'якістю попереднього плавного в *і*), **tilo-gols-ьnъ* (: словн. діал. *tiloglasen* 'хто має гарний голос' — Pletersnik, Wolf I, 582). Пор. ще **tvъrdo-rēka* (: хорв. *Tvrdoreka, Tvrdorijeka, Tvrdorjeka* — антропоніми; Leksik 696).

Ουσιγάρδος (приблизно 555 р.) — ім'я полководця на службі в імператора Юстиніана (часи Перської війни)²⁰. Спотворення при графічному передаванні слов'янського композита **Vъse-gordъ* (перший елемент — займенник; диграф *ou* передає псл. *ъ*) ~ **gorditi* 'загороджувати, зміцнювати' (див. семантику рефлексів у ЕССЯ 7, 35; тобто 'захисник'?) або **Vъse-gъrdъ* ~ **gъrdъ(jъ)* 'страшний; гордо-

вятий' (див.: ЭССЯ 7, 206—207). Обидві форми однаково ймовірні.

Будова *tart* для цього часу (при очікуваному у VI ст. *trat*, тобто **Oύσιραδος*) може відбивати фонетичну стадію, репрезентовану в прикладах типу ц.-сл. *халдакница* 'холод', *залтарниць* 'ювелір'²¹. Відсутність початкового слов'янського V- у записі може пояснюватися нетиповістю такого анлаутного звуку для грецької вимови того часу (ініціальне і.-є. *ц-* у позиції перед голосним у певних діалектах Греції зникло, лишивши після себе в деяких випадках F²², тому закономірна й втрата псл. *v-* в артикуляції еллінських авторів документів), що відзначилось і на письмі.

Щодо типології словотворення пор. **Vъše-borъ*, **Vъše-borъ* (: ст.-пол. *Wszebor*, 1265 р., *Wszebqd* (*Vssebanti*), 1136 р. — антропоніми; SSNO VI/2, 216) ~ **borъ*, **bъrali*; **borъ* — презентна основа до **byti*. Отже, антропонім давніх балканських слов'ян засвідчує форму займенника **ъсь*, **ъсе*, властиву південним і східним слов'янським мовам, а не західним, у яких представлене *š*.

Triebez, X ст. — слов'янська особова назва в торгових документах із венеціанських архівів²³. З огляду на сполуку *ie*, можна говорити про запис сербського чи хорватського імені з давнім випадком типово «єкавської» рефлексії вторинного *ě* в структурі *trět* < *tert*. Відтак, можна передбачати базове **Terb-ežъ* (: блр. **Теребеж* > *Теребежово* (*Terebezow*, *Terebiežow*) — ойконім у колишній Мінській губ.; Vasmer RGN IX, 57) — антропонімізація апелятива, похідного від основи **terb-* ~ **terbati* / **terbiti* 'смикати; викорінювати'. Пор. типологічно споріднені прізвища на зразок рос. *Смык*, укр. *Смик* ~ **съ-тыкати* 'смикати'. Пор. ще з іншим формантом **Terb-išъ* > ст.-пол. *Trzebisz* (*Lorens Trebis*), 1408 р. — антропонім (SSNO V/3, 479).

¹ Дринов М. С. Заселение Балканского полуострова славянами. М., 1873. С. 46.

² Иловайский Д. Дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому. М., 1886. С. 88.

³ Дринов М. С. Знач. праця. С. 46 (із прочитанням як слов'ян. *Анагаст*). Див. ще С. 47. М. Соколов убачає в ньому слов'ян. *Оногостъ* (*Соколов М. Из древней истории болгар. СПб., 1879. С. 38*).

⁴ Дринов М. С. Знач. праця. С. 46.

⁵ Див.: Іліаді О. І. [Рец. на:] Віра Котович. Походження назв населених пунктів Опілля. Дрогобич: Відродження, 2001. 156 с. // Студії з ономастики та етимології. 2002. К., 2002. С. 236.

⁶ Макушев В. Исторические разыскания о славянах в Албании в средние века. Варшава, 1871. С. 63, 69.

⁷ Прототипи **bъlsa* / **bъlsъ*, **bъlsunъ* уже були предметом спеціального розгляду. Див. Шульгач В. П. Українські етимології. 46–55 // Мовознавство. 2001. № 4–5. С. 30–31.

⁸ Прочитання як *Балша* знаходимо у: Гильфердинг А. Босния, Герцеговина и Старая Сербия // Гильфердинг А. Собрание сочинений. СПб., 1873. Т. III. С. 161.

⁹ Макушев В. Зазнач. праця. С. 52.

¹⁰ Ламанский В. О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании. СПб., 1859. С. 210.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Докладніше про форми, утворені в етимологічному гнізді з базовим **Кълm-* / **кълm-* ‘гнути, згинати; вертїти; опуклий предмет’ див.: Казлова Р. М. Славянская гідранімія. Праславянскї фонд. Гомель, 2003. Т. III. С. 275–300.

¹⁵ Майков А. История сербского языка по памятникам, писанным кириллицею, в связи с исторією народа. М., 1857. С. 389.

¹⁶ Див.: Козлова Р. М. Структура праславянского слова. Праславянское слово в генетическом гнезде. Гомель, 1997. С. 125.

¹⁷ Ламанский В. Зазнач. праця. С. 210.

¹⁸ Макушев В. Зазнач. праця. С. 34.

¹⁹ Дринов М. С. Заселение Балканского полуострова славянами // Чтения Общества истории и древностей российских. 1872. Кн. 4. От. I. С. 46 (із думкою про слов'янське походження назви, котру прочитує як *Миларька*).

²⁰ Соколов М. Зазнач. праця. С. 38 (прочитує як *Всеградъ*).

²¹ Шустер-Шевц Х. Славянская метатеза плавных и процесс дезинтеграции праславянского // Вопросы языкознания. 2003. № 1. С. 84.

²² Боровский Я. М. Краткий очерк греческой фонетики // Шантрен П. Историческая морфология греческого языка / Пер. со 2-го франц. изд., прил. и предисл. Я. М. Боровского. М., 1953. С. 302.

²³ Ламанский В. Зазнач. праця. С. 210.

Скорочення

- АММЦ — Архивный материал. Новооткрытые документы помещено-вотчинных учреждений Московского государства. М., 1909. Т. II (= Московский Архив Министерства юстиции).
- Венелин — Венелин Ю. Влахо-болгарские или дако-фракийские грамоты. СПб., 1840.
- Головацкий — Головацкий Я. Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран. Вильна, 1884.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: Праслав.

- лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. М., 1974–2003. Вып. 1–30.
- НПК – Новгородские писцовые книги. Указатель к первым шести томам. Петроград, 1915.
- СМГУ – Словник мікрогідронімів України / Укл. І. М. Железняк, О. П. Карпенко, В. В. Лучик та ін. / За ред. О. П. Карпенко. К., 2004.
- Фасмер – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. М., 1986–1987. Т. I–IV.
- Borbon – Dva denníky Dra Matiaše Borbonia z Borbenheimu / Vyd. M. Dvořák (= Historický archiv. Č. 9). Praha, 1896.
- ESSJ – Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Praha, 1980. Sv. 2.
- Jungmann – *Jungmann J.* Slovník česko-německý. Praha, 1835–1839. D. I–V.
- Leksik – Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske. Zagreb, 1976.
- Pleteršnik, Wolf – *Pleteršnik M., Wolf A. A.* Slovensko-nemški slovar. Ljubljana, 1894. T. I.
- SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. W. Taszyckiego. Wrocław etc., 1965–1985. T. I–VII.
- Vasmer RGN – Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. Wiesbaden, 1962–1980. Bd I–X.